

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

*Факультет № 6
Кафедра соціології та психології*

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

з навчальної дисципліни «**Соціологія**»
обов'язкових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

053 Психологія (практична психологія)

**Тема №1 «Об'єкт, предмет, структура соціології та рівні
соціологічного знання»**

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 30.08.2023 р. №7

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету №6
Протокол від 25.08.2023 р. №7

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної
Ради ХНУВС з гуманітарних та
соціально-економічних дисциплін
Протокол від 29.08.2023 р. №7

Розглянуто на засіданні кафедри соціології та
психології Протокол від 15.08.2023 р. №8

Розробник:

Професор кафедри соціології та психології, доктор соціол. н., професор,
Нечітайло Ірина Сергіївна

Рецензенти:

1. Доцент кафедри ЮНЕСКО «Філософія людського спілкування» та соціально-гуманітарних дисциплін Державного біотехнологічного університету, к. соціол. н., доцент Борюшкіна О. В.;
2. Доцент кафедри соціології та психології факультету № 6 Харківського національного університету внутрішніх справ, к. соціол. н., Мороз А. В.

ТЕМА 1. ОБ'ЄКТ, ПРЕДМЕТ, СТРУКТУРА СОЦІОЛОГІЇ ТА РІВНІ СОЦІОЛОГІЧНОГО ЗНАННЯ

План

- 1.1. Об'єкт та предмет соціології.
- 1.2. Поняття «соціального»
- 1.3. Соціологія в структурі наукового знання.
- 1.4. Функції соціології.
- 1.5. Специфіка законів і категорій соціології.
- 1.6. Структура соціології.

Рекомендовані літературні джерела

Основні

1. Нечітайло І. С. Соціологія : навч-метод. посіб. для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти, що навчаються за спеціальністю 053 «Психологія» / ХНУВС, [каф. соціології та психології ; авт.-упоряд. І. С. Нечітайло]. Харків, 2021. 116 с.
2. Перегуда Є. В. Соціологія: навчальний посібник. Київ : КНУБА, 2018. 140 с.
3. Соціологія: загальний курс. Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти України [Електронний реурс]. Режим доступу: <http://surl.li/afbmnn>. Дата звернення: 31.07.2023.
4. Соціологія: теорії середнього рівня. Навчальний посібник / за ред. Ю. Ф. Пачковського. Київ : Каравела, 2020. 356 с.
5. Соціологія: терміни і поняття. Навчальний словник-довідник / за заг. ред. В.М. Пічі [Ю.Ф. Пачковський, О.І. Пташник-Сердюк, С. А. Щудло]. Львів: Нвий світ-2000, 2018. 658 с.
6. Титаренко О. О. Соціологія : навчальний посібник. Київ : ВД «Дакор», 2020. 210 с.

Допоміжні

7. Соціологія Питирима Сорокіна [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://surl.li/aflca> . Дата звернення: 31.07.2023.
8. Соціологія як наука, її предмет, функції [Електронний реурс]. Режим доступу: <http://surl.li/afbttx>. Дата звернення: 31.07.2023.
9. Романова В. О. Світосистемний аналіз І. Валлерстайна. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2010. Вип. 93 (Частина II). С. 73–79.
10. Функції соціології та її зв'язок з іншими науками. Соціологія: загальний курс. Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти України [Електронний реурс]. Режим доступу: <http://surl.li/afbmnn>. Дата звернення: 31.07.2023.

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

1.1. Об'єкт та предмет соціології

Об'єктом соціології є суспільство в цілому, і його складові частини, елементи. Немає таких явищ, процесів у суспільстві, які під певним кутом зору не могли б розглядатися як об'єкт соціології. По відношенню до соціуму (спільність людей, в тому числі й суспільство в цілому) соціологія виступає її універсальна дисципліна. Однак, соціологія – не єдина наука, що вивчає суспільство, особистість. Низка наукових дисциплін – історія, соціальна філософія, соціальна психологія, політологія та ін. – вивчають, суспільство в тих чи інших його проявах і, отже, мають спільний об'єкт дослідження.

Розмежування наук здійснюється за допомогою виділення специфічного предмету кожної із дисциплін. У межах предмету створюється понятійний апарат науки (система категорій), формулюються закони і закономірності, що відбивають взаємозв'язок явищ у тій або іншій сфері. Наприклад, економіка оперує економічними категоріями, досліджує економічні закономірності, бо предмет дисципліни обмежений господарською сферою життя людей, економічними відносинами.

Спочатку (в XIX ст.) специфічний предмет соціології не виділявся, вона розглядалась як суспільствознавство, тобто наука про суспільство в цілому. Першим із соціологів, хто зробив вдалу спробу здійснити розмежування між соціологією й іншими суспільними науками, був французький соціолог Еміль Дюркгейм. Він вважав, що суспільне життя породжує особливу соціальну субстанцію, яку не можна звести ані до психічних, ані до природних (фізичних) явищ, і яка є безпосередній предмет науки. В подальшому теза про соціальну субстанцію розвивалася і доповнювалась.

З приводу предмету соціології завжди точилися запеклі дискусії. Раніше ці дискусії велися досить гостро, поділяючи все соціологічне товариство на більшість – тих, хто вважав предметом соціології все «соціальне» (соціальні структури, процеси і відносини, соціальні інститути та їх функціонування тощо), і меншість – тих, хто вважав, що соціологія має концентрувати увагу на соціальній взаємодії.

Сучасна соціологія відноситься о галузі соціальних і поведінкових наук, а отже, сучасні обриси її предмету продиктовані трансформацією соціології як науки. Найпоширенішим і найбільш підтримуваним сучасними вченими є трактування предмету соціології через розуміння соціальної взаємодії. Тобто якщо об'єктом цієї науки так і залишилося суспільство в глобальному його розумінні, то предметом сучасної соціології є саме соціальна взаємодія, яка проявляє себе і, відповідно, досліджується соціологами на трьох різних, утім невідривно і гармонічно пов'язаних між собою, рівнях – макро-, мезо- і мікро.

Слід зазначити, що до недавнього часу в соціології йшлося тільки про макро- і мікрорівень. Утім згодом вчені усвідомили, що розмежовуючи поля

соціологічного аналізу таким чином, вони багато втрачають, оскільки є такі стосунки і взаємодії, які неможливо віднести ані до макро-, ані до мікрорівня. Такі взаємодії і утворюють мезорівень суспільства і, відповідно, соціологічного аналізу. Саме тому, описуючи кожен з рівнів освітньої взаємодії, до мезорівня звернемося в останню чергу.

Отже, *макрорівень* – це найбільш високий рівень наукового абстрагування, оскільки він представлений взаємодією великих соціальних груп (наприклад, студентства і викладачів України тощо), а також взаємодією соціальних (під)систем (таких, як освіта, економіка, політика, релігія тощо). Наведено приклад. Цілком зрозумілим є те, що освіта не є автономною від тих процесів, які відбуваються в інших сферах суспільства і у всьому світі. Якщо, наприклад, політикою країни закріплене рішення про збільшення коштів, які виділяються державою на розвиток і функціонування освіти, то в освіті неодмінно будуть відбуватися певні зміни. Якщо система освіти випускає висококласних спеціалістів для тих галузей праці, які мають високу потребу у відповідних кадрах, то в даному випадку йдеться про взаємодії освіти з економічною (під)системою суспільства. Якщо функціонують навчальні заклади, які виникли і працюють на основі певних релігійних законів і канонів, то йдеться про взаємодію освіти і релігії. Окрім того, до макрорівня слід віднести взаємодії великих соціальних груп та/або спільнот, включених в освітні процеси. Приміром, можна сказати, що студентство і викладачі України взаємодіють певним чином. Зрозуміло, що кожний окремий студент має (або може мати) певні специфічні стосунки з конкретним викладачем. Утім, коли соціальна взаємодія розглядається на макрорівні така специфіка не враховується, вона не є значущою і суттєвою в даному випадку. Тут мають значення тільки типові риси взаємодії «викладач-студент», загальні принципи, на яких вибудовуються стосунки всіх викладачів і студентів в тій чи іншій країні або в усьому світі. Наприклад, з позиції макроаналізу соціолога може цікавити дистанція між статусами студента і викладача: чи сприяє ця дистанція встановленню партнерських стосунків, або стосунків жорсткого підпорядкування? Характер взаємовідносин між студентами і викладачами залежить від цієї статусної дистанції, яка, як правило, не встановлюється самими викладачами і навіть закладами освіти, а є елементом певної освітньої моделі, що формувалася протягом століть і є домінуючою в тих чи інших країнах світу. Утім, цілком зрозуміло, що характер взаємовідносин між студентами і викладачами впливає на якість освітнього процесу і на результати освіти в цілому. В свою чергу, від цих результатів залежить, чи отримає ринок праці необхідні кадри, а держава – активних і відповідальних громадян.

Мікрорівень представлений міжособистісними взаємодіями індивідів і малих соціальних груп. Якщо знову ж таки за приклад взяти освіту, тут соціолога може цікавити структура учбових (студентських) і викладацьких колективів, проблеми лідерства/аутсайдерства, булінгу та мобінгу, питання дружби, взаємодопомоги, командної роботи, індивідуальної творчості тощо. Окрім того, дослідник, який здійснює свій науковий пошук на

соціологічному мікрорівні, також намагається з'ясувати, які якості особистості (компетентності, диспозиції, ціннісні орієнтації тощо) формуються в навчальному процесі, за допомогою яких методів і засобів, і чому саме такі, а не інші. Звичайно, процес формування певних особистісних якостей в процесі освіти турбує не тільки соціологів, але й психологів і представників педагогічної науки та інших, утім соціолога цікавлять глобальні наслідки цього процесу, що проявляються не тільки і не стільки на індивідуально-психологічному рівні, скільки на рівні певної соціальної групи, держави, суспільства. Наприклад, сьогодні в масовій свідомості досить популярними є образи лідерів та/або успішних людей, які підпорядковуються тільки своїм мріям, цілям і планам. Досить модною є ідея самовизначення, Інтернет і книжкові полиці переповнені відповідною літературою, яка містить основну ідею, так би мовити, «перезавантаження» особистості: якщо ти все життя працював на роботі яка не приносила великого щоденного задоволення, слід покинути цю роботу і почати реалізовувати мрію свого дитинства, приміром, малювати картини, або танцювати у балетній трупі. Все це чудово, але корисним найчастіше воно буває тільки для тих, хто пише книги і заробляє непогані гроші, проводячи мотивуючі тренінги. Соціолога, як вченого небайдужого до проблем соціуму, буде турбувати одне головне питання: чи можливо, щоб усі люди або більшість з них займалися тільки тим, що їм до вподоби і як це може позначитися на життєздатності суспільства як системи, на її цілісності, процесах соціальної інтеграції і диференціації тощо. Отже, соціальні мікропроцеси, що відбуваються на індивідуальному, особистісному і міжособовому рівні, соціолога цікавлять не самі по собі, а як такі, що призведуть або можуть привести до певних значущих соціальних наслідків. Соціологічна уява, яка обов'язково формується, якщо навчатися соціології та/або постійно практикувати соціологічні дослідження, дозволяє якщо не відверто побачити, то як мінімум завжди відчувати наявність зв'язку та взаємообумовленості між тими (взаємо)діями, які відбуваються на індивідуальному мікрорівні та макрорівневими процесами.

Інтеграція мікро- і макропроцесів здійснюється на мезорівні. Як вже зазначалося вище, спочатку до мезорівня відносили всі ті взаємодії, які вочевидь не є ані макрорівневими, ані мікрорівневими. Наприклад, якщо президент країни звертається до народу за посередництвом телебачення, або ректор великого університету звертається до студентів за посередництвом університетських медіа ресурсів, то це яка взаємодія? Адже «президент», як і «ректор» – це конкретна людина, індивід (мікрорівневий актор), а народ і студентство – це великі соціальні спільноти (макрорівневі утворення). Дати однозначну відповідь на поставлене запитання, оперуючи тільки но мікро- і макрокатегоріями видається неможливим, отже скоріше за все, таку взаємодію слід віднести до мезорівня. Мезорівень соціальної взаємодії представлений процесами, що мають місце у практичній діяльності як конкретних, так і узагальнених, типізованих організацій, установ тощо. Тут вивчаються: корпоративна культура, конкурентна боротьба, благодійність,

волонтерська діяльність та інше. Але не самі по собі, а як соціальні явища, тобто такі, що мають соціальні передумови свого виникнення, існування і функціонування, а також певні соціальні наслідки. Вивчаються структурні характеристики і особливості функціонування організацій і установ, а також те, як ці особливості впливають: 1) на індивідів та їх якості, на їх соціальний статус і можливості соціально-статусної мобільності тощо; 2) на певну сферу життя, на державу, на суспільство в цілому. Тобто згодом, розвиваючи уявлення про мезорівень суспільства і, відповідно, мезорівень соціологічного аналізу, соціологи приходять до висновку, що мезорівневі соціальні (взаємо)дії – це буденні соціальні практики, тобто рутинізовані (щоденні, звичні, звичайні) індивідуальні і групові дії і взаємодії, а також типи поведінки. Мезорівень соціуму в цілому можна розглядати як повсякденність. З одного боку, те яким є наше повсякденне життя залежить від правил, норм, цінностей суспільства, у якому ми живемо. Те якими є повсякденне життя тих соціальних груп, до яких ми включені, безумовно впливає на наші власні думки і дії. Утім, якщо хто-небудь з людей порушує повсякденність і починає робити що-небудь не «за правилами», незвичайним для всіх чином, якщо йому/їй вдається поширити це серед інших людей, переконавши, що так «краще», «зручніше», «ефективніше» тощо, це може стати причиною інституційних змін, відмирання певних правил, загальноприйнятих зразків поведінки і натомість виникнення нових. Тобто очевидним є те, що зміни на мезорівні, спровоковані певними мікрорівневими діями або взаємодіями, накопичуючись і помножуючись, можуть дати значний макроефект у вигляді інституційних змін, змін соціальної структури суспільства, соціального устрою тощо. Наприклад, в сфері освіти, у фокусі «мезорівневого» соціологічного аналізу є освітні заклади і установи, їх освітні простори, освітні середовища, внутрішні розпорядки і правила, як і правила взаємодії.

1.2. Поняття «соціального»

Соціологія оперує цілою низкою понять, які включають в себе термін «соціальне». Наприклад, соціальна система, соціальний інститут, соціальна організація, соціальний процес, соціальна девіація, соціальна структура соціальна мобільність, соціальна маргінальність, соціальна (взаємо)дія та ін. Звертаємо увагу, що всі зазначені поняття в звичайному словообігу можуть вживатися і без терміну «соціальне(-а, -ий, і-)». Втім соціологію цікавить не просто девіація (як відхилення від норми), а саме *соціальна* девіація (відхилення від соціальних норм) тощо. Тому важливим є в рамках цієї теми уточнити значення терміну «соціальне».

«Соціальне» має кілька значень. По-перше, цей термін часто використовується як синонім «суспільного», тобто в максимально широкому значенні цього слова. По-друге, «соціальне» використовується для визначення однієї з основних суспільних сфер. Суспільство поділяється на чотири сфери: *економіка, політика, соціальна сфера, духовне життя*.

Соціальна сфера охоплює специфічні форми діяльності людей, пов'язані зі споживанням матеріальних та духовних благ, відтворення життя й робочої сили. Це – сфера побуту та сімейних стосунків, до неї відноситься і соціальна інфраструктура (охорона здоров'я, транспорт, торгівля, сфера послуг тощо). «Соціальне» в значенні соціальної сфери є доволі вузьким поняттям, яке не окреслює увесь предмет соціології. Соціологи, наприклад, успішно вивчають сфери виробництва, бізнесу, маркетингу, для цього існують спеціальні галузі – «соціологія праці», «соціологія економіки» та інші.

І, нарешті, є ще одне суто соціологічне значення терміну «соціальне». Соціологи цим терміном позначають особливий клас надорганічних явищ, пов'язаних із взаємодією людей, інтеграцією їх у спільності та групи, функціонуванням упорядкованих структур. Людина не може жити одна, ізольовано. Щоб вижити і продовжити свій рід, людина повинна взаємодіяти з подібними до себе, упорядкувати свої відносини з іншими індивідами, вступити в певні організації, де є свої правила, принципи. Так виникає (соціальна) реальність, якої немає в природі, рослинному світі, серед тварин.

«Соціальне» має кілька важливих особливостей.

По-перше, «соціальне» завжди пов'язане з існуванням спільностей людей, колективними процесами, масовими діями або спільно-психологічними проявами.

По-друге, «соціальне» має власні риси порівняно з «індивідуальним». Отже соціальні факти, які і вивчають соціологи, не слід плутати з індивідуальними проявами і фактами. Індивідуальні прояви і факти є унікальними, неповторними явищами, які існують у визначеному часі й просторі, їх механічна сума не дає соціального факту, бо «соціальне» складається зі стандартних, уніфікованих, закономірних речей. «Соціальне» – це те, що впорядковує дії, спосіб життя великих людських мас. Елементи і прояви соціального мають власні просторові і часові координати. Так, народна традиція або мода, або свято, або вид злочину, або соціальний клас можуть існувати тривалий термін на значних територіях. Вони пов'язані не з конкретною особою, а з певним соціумом, спільнотою, великим колективом, народом або суспільством.

По-третє, «соціальне» має, так би мовити, «тверду» й «м'яку» складові. Перше – становлять різноманітні морфологічні (матеріальні), кількісні характеристики і аспекти, друге – сукупність ідей, ідеологій, цінностей, а також повсякденні уявлення й наукові знання, що не мають матеріальної «ваги», але саме вони і визначають сутність людського буття й існування соціальних груп. Так, структура населення країни за різними поділами, наприклад, кількісні характеристики соціальних груп, відноситься до «твердої» складової «соціального». Так само, поширеними є і стійкі уявлення, ціннісні орієнтації населення в цілому або окремих соціальних груп.

По-четверте, «соціальне» не є чимось визначеним на усі часи, форми соціального завжди змінювалися, розвивалися. Соціологи такі зрушення називають соціальним прогресом, соціальною еволюцією або просто

соціальними змінами. Подібні метаморфози стосовно конкретної форми соціального (наприклад, соціального інституту) можуть тривати тисячі або сотні років, але можуть відбутися і достатньо стрімко. Це спостерігається у так звані революційні або перехідні періоди.

Соціологія як наукова дисципліна має універсальний характер. По-перше, усі цивілізації, культури, народи як сучасні, так і ті, що були у стародавні часи, існували й продовжують розвиватися на спільному соціальному знаменнику з точки зору внутрішніх принципів побудови суспільства. В різних країнах сьогодні спостерігається достатнє розмаїття в реалізації загальних принципів і форм соціального, але соціологічні теорії будуються на «наднаціональному рівні», так, щоб мати універсальні підходи й інструменти для відображення й пояснення соціальної картини. По-друге, соціологія «займається» всіма аспектами і сферами людського життя, бо принципи організації людських колективів є інваріантними, або подібними і стосовно економічної діяльності і військової і правоохоронної і культурної і спортивної тощо. Цим, зокрема, соціологія принципово відрізняється від юридичних та економічних наук, які вивчають конкретні сторони суспільства і типи суспільних стосунків. Основні поняття соціології – «соціальні спільності», «соціальні інститути», «соціальні групи», «соціальні організації» та інші – відображають універсальні основи життєдіяльності людини, незалежно від їх функціонального призначення. Так, соціолог вивчає загальні закономірності побудови соціальної групи або соціальної організації, які однаково справедливі і для футбольного клубу, і для колективу заводу, і для підрозділу міліції. Отже, соціологія існує тому, що життя людей у всіх його проявах (сучасних і минулих) має під собою універсальну або схожу соціальну базу.

Багато видів тварин і комах також живуть упорядкованим життям, створюють своєрідні колективи. Проте, ми не відносимо їх життя до соціальних явищ, бо в основі людської організації, – по-перше, інтелект (можливість мислити абстрактно, само розвиватися, планувати, прогнозувати, моделювати ситуації), по-друге, культура як сукупність норм і цінностей. «Соціальне» не є чимось простим, воно завжди виступає як комбінація різних елементів. Принаймні, соціальна субстанція включає в себе (1) *людину* – істоту, що мислить і у відповідності з цим діє, а також *колективи людей* – соціальні групи або «корпоративні агенти»; (2) *упорядковані зв'язки і взаємодії* між індивідами та соціальними групами, (3) *культуру*, тобто «м'яку» складову, що сама по собі має складну структуру. Таким чином, ми маємо справу з певною системою. Такі системи називаються соціокультурними. «Соціальне» виступає у формі соціокультурних систем різного масштабу, рівня, призначення. Соціологія – це наука, яка вивчає принципи побудови, організації соціокультурних систем, їх типи, види, закономірності розвитку і трансформації.

1.3. Соціологія в системі наукового знання

Соціологія вийшла із надр філософії. Це відбулося в середині XIX ст. і мало до деякої міри скандальний характер. Родоначальник соціології й автори терміну «соціологія» Огюст Конт проголосив «кінець філософії» як метафізики – абстрактної, нікому не потрібної науки. Соціологія, на думку Конта, повинна стати конкретною й позитивною наукою на зразок механіки чи біології. Позитивізм – це філософський феномен, певний погляд на природу, суспільство, науку, тобто світогляд.

Соціологія тісно пов'язана зі всіма соціально-гуманітарними дисциплінами. По відношенню до більшості з них вона виступає як методологічна база, тобто як система більш загальних і абстрактних знань. Соціологія стосовно спеціальних соціально-гуманітарних дисциплін посідає те ж місце, що загальна біологія по відношенню до анатомії, фізіології, морфології, систематики.

Протягом всього свого розвитку соціологія була тісно пов'язана з юридичними дисциплінами. Цей зв'язок вельми багатогранний: від теоретичного обґрунтування правотворчості до вивчення конкретних наслідків застосування тих або інших норм. У межах соціології сформувалася окрема галузь – юридична соціологія або соціологія права. Інший напрямок соціології – соціологія злочинності – доповнює і розширює дані науки кримінального права, криміналістики, кримінології стосовно злочинності як соціального феномену. Соціологічні методи широко використовуються юридичними дисциплінами для збирання й аналізу інформації щодо поширення певних видів злочину, віктимізації населення тощо.

Соціологія – широко розгалужена дисципліна, що має багато «точок зіткнення» з іншими науками. Тут відбувається інтенсивний обмін інформацією, знаннями, ідеями. Це стосується галузей соціології, які утворюють міжпредметні області з суміжними науками. Наприклад: соціологія праці – наукова організація праці; соціологія права – теорія держави і права; соціологія політики – політологія; соціологія науки – наукознавство; соціологія злочинності – кримінологія. Окремо необхідно сказати про соціальну психологію – науку, яка виникла на зламі соціології та психології і розвивалася зусиллями соціологів і психологів.

В межах соціології розробляється універсальна методика збирання, обробки, аналізу соціальної інформації, проведення так званих конкретно-соціологічних досліджень. Ця методика використовується психологами і економістами, кримінологами і демографами, а також політологами для проведення самостійних оригінальних досліджень. Політологи, історики, соціальні психологи, демографи, представники інших соціально-гуманітарних дисциплін широко використовують конкретні дані, висновки, одержані в результаті проведення соціологічних опитувань населення, які регулярно проводять власне фахові соціологи та спеціалізовані соціологічні установи. В такій же мірі і соціологи застосовують ідеї, дані, висновки суміжних наукових дисциплін.

1.4. Функції соціології

Раніше вже мова йшла про важливу роль соціології в системі наукового знання і в суспільному житті. Це визначається функціями науки, тобто тим, що підвладне соціології, що за її допомогою може бути здійснено. Назвемо основні функції й розкриємо їх зміст.

Пізнавальна функція. Властива будь-якій науці. Кінцевий «продукт» наукового пошуку – нові знання, відкриття законів і закономірностей. До цього прагнуть соціологи в межах свого предмету. Але роль соціології особлива, бо вона безпосередньо вивчає суспільство і його соціальні основи. Значення цих знань та висновків зростає, їх застосовують у сфері політики, управління, економіки, соціального розвитку. Популярними є емпіричні, прикладні соціологічні дослідження, зорієнтовані на одержання конкретного результату та його практичного використання.

Функція прогнозування. Соціологи, вивчаючи сучасне, соціальні закономірності, можуть зробити науковий прогноз на майбутнє. Правда, глобальних прогнозів, що стосуються майбутнього людства, окремих країн і народів, соціологи не дають. Це – сфера так званої футурології, що не є суто науковою дисципліною. Соціологи роблять передбачення з окремих проблем, явищ, подій. Наприклад, велику популярність мають прогнози соціологів відносно результатів виборів, референдумів тощо. Соціологи – не пророки і не астрологи. По-перше, вони виходять із наукового аналізу і виявлених тенденцій, а по-друге, свої передбачення роблять не в категоричній формі, а у вигляді ймовірнісного прогнозу.

Управлінська функція. Безпосередньо, управлінням соціологи не займаються і адміністративно-управлінські функції не виконують. Управління – це процес прийняття управлінських рішень, що базується на соціальній інформації. Обсяг, якість і характер інформації визначають ефективність управління і зміст прийнятих рішень. Проте соціальна інформація – це поле діяльності соціологів, їм під силу збирати, аналізувати соціальну інформацію й подавати її в органи управління, окремим керівникам для прийняття оптимальних рішень. Послугами соціологічних служб в цьому відношенні користуються в Україні Президент і Верховна Рада, а також інші органи державної влади; споживачами соціологічної інформації є політичні партії і навіть комерційні структури – банки, страхові компанії, довірчі товариства, що працюють з населенням.

Інструментальна функція. В межах соціології розроблено комплекс методичних засобів для проведення конкретно-соціологічних досліджень. Він має універсальний характер через те, що може бути використаний спеціалістами будь-якого профілю, якщо виникає завдання, пов'язане зі збиранням, обробкою, аналізом соціальної інформації. Методичні засоби становлять інструментарій конкретно-соціологічних досліджень.

Соціоінженерна функція. Найперспективніша функція соціології, вона означає конструювання соціальних процесів, розробку соціальних

технологій. Традиційні функції соціології пов'язані з реєстрацією соціальних явищ і процесів. Соціоінженерна функція якісно відрізняється від традиційних. Тут соціолог виступає як конструктор або архітектор соціуму. Це необхідно, наприклад, при проектуванні нових установ, організацій, для корегування управлінських структур, при розробці і здійсненні різноманітних соціальних програм. Так, програма «Зайнятість населення» або «Соціальна допомога малозабезпеченим» можуть здійснюватись різноманітними методами з різною ефективністю. Соціоінженерний підхід передбачає розробку надійної технології соціальної роботи з безробітними чи малозабезпеченими громадянами на основі соціологічних знань і аналізу соціальної інформації.

Соціологічний підхід до вивчення суспільства реалізує також і функції певної (само)рефлексії громадянського суспільства. Таким чином, соціологія виконує свої *громадянські функції*, які спрямовані на створення в Україні громадянського суспільства. Головна умовою реалізації цих функцій є формування та розвиток соціологічного мислення різних верств населення та окремої особистості. При цьому під соціологічним мисленням розуміється здатність індивіда (або соціальної групи) адекватно оцінювати свою діяльність у різноманітних сферах особистого і суспільного життя (економічній, політичній, правовій, моральній, ідеологічній, сімейно-побутовій тощо), а також передбачати її результати та наслідки як для особистісного, так і для суспільного розвитку. Успіх формування соціологічного мислення населення в цілому та окремої людини залежить від того, наскільки оперативно, повно та об'єктивно йде процес розповсюдження даних емпіричних (соціологічних) досліджень щодо реального стану українського суспільства, ефективності реалізації внутрішньої, в тому числі соціальної, політики владними органами різних рівнів; можливостей та конкретних результатів участі тих чи інших соціальних груп або окремих громадян у реформуванні суспільних відносин. Отже, за сучасних умов, як ніколи, актуалізується *інформаційна* функція соціології як складова її громадянських функцій.

1.5. Специфіка законів і категорій соціології

Соціальні закони і закономірності. Соціологія спрямована на виявлення соціальних законів, властивих соціокультурним системам. Будь-який закон, що формулюється в межах наукової дисципліни, відображає стійкі причинно-наслідкові зв'язки. Кожний учень знає закони Ома і Архімеда – це фізичні закони. Соціологія оперує соціальними законами, які встановлюють необхідний зв'язок між соціальними явищами та процесами. Більшість фізичних законів мають динамічний характер (якщо присутній фактор А, то неминуче настає подія Б). Це жорсткий, обов'язковий зв'язок явищ, який ні в якій мірі не залежить від свідомості або поведінки людей.

Соціальні закони переважно набувають іншої форми – так званих статистичних закономірностей. Вони діють як тенденції в соціокультурних системах, їх справедливість підтверджується соціальною статистикою, вони правильні для певних спільностей людей, а не для кожної особи персонально. Наприклад, соціолог шляхом опитування великої кількості чоловіків і жінок встановив таку закономірність: зростання економічної самостійності жінок підвищує можливість розриву шлюбу. Чи значить це, що просування по службі, надбавка до зарплати, вдалий бізнес дружини автоматично приводить до розпаду конкретної сім'ї? Звичайно, ні. Закономірність проявляється як тенденція і може бути виявлена на долях великої кількості сімейних пар. По відношенню до конкретної сім'ї ця закономірність може виступати як гіпотетичний прогноз, абстрактна ймовірність. До речі, такий прогноз (ймовірний) супроводжує будь-який шлюб. Статистика свідчить, що на 100 шлюбів у великих містах припадає 50–70 розлучень. Динамічні соціальні закони також існують, вони відносяться до фундаментальних основ соціального устрою. Так, соціальна стратифікація, нерівність становища людей в соціальному просторі можуть розглядатися як загальносоціальний закон, бо соціологам не відомі такі періоди або типи суспільства, в яких соціальний простір був організований по-іншому. Поряд з загальносоціальними можуть існувати специфічні закони, дія яких обмежена тим чи іншим типом соціокультурних систем.

Категорії соціології. Категорії (поняття) соціології відображають ті явища, структури, процеси, які вивчаються в межах предмета дисципліни. Найбільш загальним і вихідним поняттям соціології є «соціальне». Інтерпретація соціального через категорію соціокультурної системи відкриває можливість упорядкувати всю сукупність понять соціології. Можна виділити основні типи соціокультурних систем і відповідні поняття: «соціальна група», «соціальна спільність», «соціальний інститут», «соціальна організація». Ці типи конкретизуються у видах і підвидах соціокультурних систем. Так, до соціальних спільностей можна віднести класи, страти, етноси, нації, соціально-демографічні, територіальні, професійні та інші спільності. В свою чергу кожне з цих понять є родовим по відношенню до груп більш конкретних понять. Наприклад, класову структуру суспільства створюють вищий, середній і нижчий класи.

Самостійну групу понять соціології становлять категорії, пов'язані з внутрішньою будовою соціокультурних систем. До неї відносяться такі поняття як «соціальна дія», «соціальна взаємодія», «соціальні стосунки», «соціальне становище», «соціальна роль», «соціальний статус». І, нарешті, потрібно сказати про поняття, зв'язані з методикою і технікою проведення конкретно-соціологічних досліджень: «опитування», «спостереження», «вибірка», «респондент», «анкета» та ін. Детально про кожне із згаданих понять мова буде йти у відповідних розділах курсу.

1.6. Структура соціології

Соціологія розвивається по багатьох напрямках; соціологічне знання має свою внутрішню структуру, в якій можна виділити три основні рівні: (1) загальна соціологічна теорія (теоретична соціологія), (2) теорії середнього рівня (спеціальні та галузеві соціології), (3) конкретно-соціологічні дослідження (емпірична соціологія).

Загальна соціологічна теорія (теоретична соціологія). До цього рівня відносяться фундаментальні ідеї, загальносоціологічні теорії, що спрямовані на вивчення й інтерпретацію соціальних основ суспільного життя. Об'єктом вивчення є суспільство в цілому й основні соціальні механізми. Загальносоціологічні теорії мають на меті сформулювати загальні закони і закономірності. Емпіричні факти, соціальна статистика, дані прикладних досліджень тут використовуються як аргументи для доказу і підтвердження теоретичних гіпотез. Єдиної загальносоціологічної теорії не існує. Пояснюється ця обставина складністю соціокультурних систем, яка багаторазово перевищує складність фізичних і технічних систем.

В ХХ столітті широкої популярності серед соціологів набули теорія функціоналізму, теорія конфлікту, теорія обміну, символічний інтеракціонізм, етнометодологія. Названі теорії пов'язані з філософськими поглядами і доктринами. В свою чергу вони лежать в основі теорій середнього рівня і емпіричних досліджень, тобто є методологічною базою конкретних досліджень і напрямків в соціології. Теоретичний плюралізм, без сумніву, ускладнює соціологічне знання, вносить елементи невизначеності, дозволяє по-різному трактувати соціальні факти. Але разом з тим різноманіття теорій дозволяє соціології само розвиватися; в науці конкуренція напрямів – явище позитивне.

Різнорічність теоретичних засобів надає соціології гнучкість, зокрема, соціологи відзначають, що теоретичні підходи мають різну ефективність в залежності від об'єкта і мети дослідження. Так, функціональний підхід набуває високої ефективності при вивченні нормально діючих соціальних механізмів і конструкцій, оптимізації соціальних процесів в умовах суспільної стабільності. Теорія конфлікту популярна як підхід для дослідження соціальних потрясінь, причин революцій, випадків розпаду соціальних інститутів, соціальних і національних протиріч і антагонізмів.

Теорії середнього рівня (спеціальні та галузеві соціології). Становлять проміжний рівень між теоретичною і емпіричною соціологіями. Теорії середнього рівня на відміну від загальносоціологічних – розробляються стосовно окремих сторін суспільного життя, елементів соціокультурних систем. Прикладами подібних теорій є теорія стратифікації, теорія соціальних ролей, теорія соціальної мобільності. У ХХ ст. соціологія здебільшого розвивалася за окремими напрямками, які отримали назву *галузей соціології*. В наші дні нараховується понад сто більш менш самостійних напрямів соціології. Найважливішими і добре відомими галузями є соціологія політики, соціологія праці, соціологія права, соціологія організацій, соціологія освіти, соціологія злочинності, соціологія науки,

соціологія сім'ї, етносоціологія. Саме рамки галузей визначили тематику й об'єкти проведення емпіричних досліджень.

Конкретно-соціологічні дослідження (емпірична соціологія). Третій рівень соціологічного знання включає збирання емпіричних даних, без яких неможливий розвиток а ні прикладної, а ні теоретичної соціології. Емпірична соціологія оперує достовірними фактами, числами, процентами, числовими показниками й математичними індексами. Вони відображають соціальну реальність. Задача соціолога полягає у тому, аби зібрати й правильно обробити первинні емпіричні дані. В переважній більшості випадків безпосереднім об'єктом емпіричних досліджень є людина, соціальні групи, як носії первинної соціальної інформації. Найвідомішою і популярною формою таких досліджень є анкетне опитування. Більшість емпіричних робіт має *прикладний* характер, тобто одержані результати знаходять практичне застосування. Замовниками емпіричних досліджень можуть бути державні установи, комерційні структури, політичні партії. *Академічні* роботи проводяться з метою перевірки теоретичних гіпотез і концепцій, вони здійснюються за ініціативою вчених, кафедр, університетів. Але і перші і другі – спираються на так звані соціологічні методи, що за суттю є однаковими, бо становлять прийоми, правила технології, які вказують як проводити соціологічне дослідження, аби отримати достовірні дані і мати надійні результати.